

ЛОГОЕПІСТЕМА В МОДЕЛЮВАННІ ХУДОЖНЬО-ІСТОРИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ПОЕЗІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено проблемі вивчення моделей художнього часу в українській поезії ХХ століття. Предметом дослідження є асоціативно-семантичне поле «людина в історичному часі». Художньо-історична темпоральність вивчається з погляду зв'язку маркерів асоціатив художнього часу з простором християнської етнолінгвокультури в аспекті різних видів модальності.

Ключові слова: логоепістема, темпоральність, модальність, моделювання.

Статья посвящена проблеме изучения моделей художественного времени в украинской поэзии XX века. Предметом исследования является ассоциативно-смысловое поле «человек в историческом времени». Художественно-историческая темпоральность изучается с точки зрения соотношенности маркеров ассоциатив исторического времени с пространством христианской этнолингвокультуры в аспекте разных видов модальности.

Ключевые слова: логоепистема, темпоральность, модальность, моделирование.

The article is devoted to the problem of fictional time models in Ukrainian poetry of the XX century. The subject of research is the associative semantic field «man in historical time». The fictional-historical temporality is studied from the standpoint of connection between the fictional temporality markers and Christian ethnic and linguistic culture in the aspect of various modality types.

Key words: logoepisteme, temporality, modality, modeling.

Створення художньо-історичної картини світу пов'язано з реалізацією такої тексто-дискурсивної категорійної властивості художнього тексту, як темпоральність. Художній час вивчається ще з часів Арістотеля, і в ХХ ст. він перебував у центрі праць багатьох учених (М. Бахтіна, Д. Лихачова, Ю. Лотмана, І. Гальперіна, В. Кухаренко, З. Тураєвої, І. Чернухіної та ін.). Проте, якщо власне текстовий час привертав увагу дослідників, то проблема тексто-дискурсивної темпоральності до сьогодні залишається маловивченою. Встановлено, що предметного дослідження на нинішньому етапі розвитку стилістики тексту потребують такі питання:

1. Формування моделей художнього часу в аспекті діалогічної сутності художньої мови, її зануреності в інтерсеміотичне середовище культури.
2. Вивчення поняття темпоральності як семантичної універсалії художнього тексту з огляду на мовомисленнєві процеси сенсоутворення, дискурсивності художньої мови.
3. Лексико-семантичне, семантико-синтаксичне маркування художнього часу в мовомисленні ХХ ст., зокрема в поетичних творах.

4. Окреслення типів ментальних просторів, культурологічних контекстів, із якими пов'язано маркери асоціатив указанного поля.

На розв'язання зазначених проблем спрямовано дослідження, результати якого відображено в цій статті, що й визначає її актуальність. Метою даної публікації є опис результатів системного вивчення маркерів асоціатив антропоцентрично зорієнтованого художньо-історичного часу в поетичних творах ХХ століття. Це зумовлює розв'язання таких завдань:

1. Виділити маркери асоціатив антропоцентрично зорієнтованої художньо-історичної темпоральності, встановити мовні механізми їх утворення.
2. Окреслити фрагменти ментального простору християнської культури, з яким співвіднесено зазначені маркери.
3. Вивчити модальний аспект реалізації універсалії людина в історичному часі на матеріалі поезії ХХ століття.
4. Виробити модель тексто-дискурсивного антропоцентрично зорієнтованого художньо-

історичного часу в контексті християнської етнокультури.

Предметом дослідження є асоціативно-семантичне текстове поле «людина в історичному часі».

У ході вивчення маркерів асоціатив художньо-історичного часу виходимо з того, що реалізація тексто-дискурсивних категорійних властивостей темпоральності спирається на уявлення автора й реципієнта про референційний час подій національної історії (революція, війни, голодомор, чорнобильська трагедія), з одного боку, та культурологічний контекст – із іншого. У світлі такого бачення на основі спільного мовного та культурологічного кодів розглядаємо рефлексійно-інтерпретативний процес породження (первинно-творчої діяльності) та сприйняття художнього часу (вторинно-творчої діяльності).

Проаналізуємо моделі антропоцентрично зорієнтованого художньо-історичного часу, в основу якого покладено онімічні назви.

Моделювання маркерів художньо-історичного часу за зразком елементів ментального простору християнської лінгвокультури відбувається шляхом актуалізації одиниць, що перебувають переважно в основі сукупності фреймів, які становлять основу легенди про Ісуса Христа (Бог, Христос, Месія, Марія, Приснодіва, Божа мати, Магдалина, Юда, Понтій Пілат й ін.). При цьому спостережено актуалізацію ряду логоепітем, або одиниць «мовного вираження закріпленого в суспільній пам'яті сліду відображення дійсності у свідомості носіїв мови в результаті досягнення (або створення) ними духовних вартостей вітчизняної та світової культури» [15, с. 44].

Власні назви Бог, Господь та похідні, контекстуально взаємодіючи з темпоральною, топонімічною лексикою або словами на позначення батальних понять, пов'язано з історичною долею народу. У такий спосіб сформовано модальність надії, сподівання або, навпаки, розчарування (пор.: присуд Божий, Божа ласка, в руці Господній; Боже, дай; дав Бог): І коли доба металним словом збудить в серці переможний ямб, присуд Божий в даль Твою громово ознаймить гарматний дифірамб [16, с. 122]. Оце така я в тебе матінка, в руці Господній Україна синьонебая! [17, с. 200]. Боже, не лютості – лютості, Боже, не ласки, а мсти. Дай розірвати нам пута ці, ретязі ці рознести! [24, с. 194]. Ти ж їх визволив, Боже! Були вони, Боже, спасенні. Були вони вільні, Боже, хоробрі були і пісенні [13, с. 217]. Прикметно, що у використанні аналізованого символу в окресленій стилістичній функції поєднано не лише християнські, а й язичницькі світоглядні уявлення: Бог у давньому народному світосприйманні – божество долі, щастя, багатства [5, с. 43].

На думку Зінаїди Тураєвої, специфіка виявлення категорійних властивостей темпоральності виявляється в поєднанні первинного та вторинного кодового, експліцитного та імпліцитного значення мовних одиниць [26, с. 84]. Лексема Христос, синонімічна з нею та похідні від неї, перебуваючи в

контекстах слів на позначення подій драматичного характеру, стають носіями інформації про трагізм національної історії: Потоп, і трус, і невгамовний вітер – всю вичерпано хресну кров Христа [16, с. 72]. У наведеному прикладі актуалізовано емотивно-психологічний аспект асоціацій із онімом Христос. Ментальні простори фреймів «Історичний час» та «Легенда про Ісуса Христа» перетинаються в семантичній точці драматизму подій. Наявність у поетичних текстах ХХ століття інтертекстом Біблії пов'язуємо не лише з тим, що вони є символами української етнокультури, а й із неоміфологізмом як однією з течій модернізму, яка розвивається у ХХ столітті. Логоепітема Месія (грецька назва Ісуса Христа, символ порятунку [5, с. 360]) та похідні, сполучаючись зі словами на позначення бажання, бажаності, а також лексикою топонімічного та соціального змісту, пов'язується з омріяним історичним майбутнім: Жагу ж зустрінути Месію водою днів не утолить [16, с. 49]. В Сумах твоїх, у Твоім Голосієві – на весь Хрестипіль, Хрестища, Хрести – сина Славутича, сина Месію, сина Спасителя!.. А нас прости [12, с. 11]. З народом який ще не виколисався не тільки до месіанства [9, с. 187]. Власна назва Месія використовується у контекстуальному вживанні «мученик» на позначення українського народу, земля якого зазнає зовнішніх посягань (пор.: «Месія за своєю містичною природою жертковний, і народ-Месія може бути лише жертковним народом» [2, с. 95]): І людство, переймаючи науку, збагне, чому в тернах твоє чоло: ти є Месія, котрий терпить муку, за гріх сусідський, за криваве зло [20, с. 116].

Стилістичне використання зазначеної власної назви супроводжує модальність уболівання. Крім того, внаслідок взаємодії асоціацій, пов'язаних із поняттям порятунку (Месія), з одного боку, та уявленнями про очікуване майбутнє (жага, дні), з іншого, формується оцінна модальність сподівання, з одного боку, та онтологічна (неможливості) – з іншого.

Вислів розпинати Месію у творах М.Фішбеїна асоціюється з ідеологічною працею як формою соціального неробства: «Не буду, не жну і не сію. Завше пнусь розпинати Месію» [27, с. 170]. Лексема Месія зазнає прономінації (перетворення власної назви на загальну), позначаючи історіософські уявлення про спосіб національного буття: На палі на сибіри месіїв офіруємо віро найсліпіша [9, с. 208]. В інших випадках, поєднуючись із лексикою негативного оцінного змісту й уживаючись у множині, аналізоване слово та похідні від нього набувають ідеологічної конотації та стають об'єктами антономазії й семантичної інверсії: І ось, замість безсилої снаги, – яд месіаністичного наркозу [16, с. 269]. Ні писнути, ані дихнути від патентованих месій [22, с. 71]. Лексема Месія актуалізується у світлі уявлень про епоху зростання, репресій та під час чорнобильських подій. Відповідно до осмислення псевдомесіанства формується модальність несхвалення, яку супроводжує негативна морально-етична й емотивно-

психологічна оцінки. Зафіксовано вживання лексеми Месія в іронічному плані на позначення суб'єктів історичного процесу (взаємодія асоціативного кола понять «божество» та «звичайна людина»), у результаті чого спостерігаємо стилістичне перекодування, невіддільне від модальності енантіосемічної кваліфікації: Нема їм іншої пасії, як рятувати світ. Месії! На свій копил [22, с. 71]. А тамті загаласували новий месія об'явився [9, с. 135].

Семантична реалізація маркерів історичного часу символічного змісту стимулюється з допомогою референційних зв'язків усередині універсуму християнської культури, виявляючи своєрідну самозамкненість художньої мови. Логоепістими Богмати, Божа Мати, Богородиця, Мадонна, Марія, Приснодіва, Скорбна мати й ін. символізують матір, світло, мудрість, любов, повноту життя, самодостатність, звільнення від усього гріховного через осяяння, просвітлення, переродження [5, с. 45]; жінку, матір, чисту помислами [5, с. 348]. Як маркери асоціатив історичного часу, що контекстуально взаємодіють із лексикою негативної емотивної семантики (плакати, плач, сльоза й ін.), вони є носіями історіософського змісту й вербалізують драматичну сутність різних епох національно-історичних випробувань (пор.: *mater dolorosa*), пов'язуючись із модальністю уболівання: Лиш, вслухаючись в шуми земнії, як одбій вигравав сурмач, гамувала пречиста Марія свій нестримний жіночий плач [16, с. 82]. Спинилась Божа Мати, заплакала сльозами. Не місяць і не зорі, і дніти мов не дніло. Як страшно! ..людське серце до краю обідніло [25, с. 44]. Скорбна мати, що плачеш у небі і під обрієм грізних років голубіє, мов спогад про тебе, синя плахта лісів [10, с. 86]. Прикметно, що одне зі значень давньоєврейського імені Міріяма – «та, що гірко ридає й ронить сльози» [14, с. 235].

Аналізовані оніми символізують і духовну опору під час драматичних історичних подій: О Божа Мати, змилуйся над нами! Дай розум в серце й правду на уста [12, с. 123]. Спостережено темпоральне маркування мовних елементів, використаних у прозових текстах, розгорнуто-експліцитно, на відміну від поетичних творів. На думку Поля Рікера, «проблема референції є більш простою у випадку оповідного твору, аніж у випадку ліричної поезії [19, с. 99]. Це відбувається, наприклад, шляхом встановлення контекстуальних відношень (наприклад, контекстуальної синонімії) зазначених слів, із одного боку, та лексикки на позначення поняття духовного притулку, заступництва – з іншого.

У використанні лексем Марія, Мадонна, Божа Мати й ін. актуалізовано гендерний чинник, і наведені оніми вжито на позначення жіночої долі під час національно-історичних катаклізмів: Розрачували ноги до небес з очей зривали вії (я в чорних косах серце замотав) не йди не йди Маріє! [3, с. 124]. Який напій ти в квітень той пила, коли, завітла сином, ти ходила, від Ірода себе не вберегла – тебе накрила та нечиста сила?! А хустка збилась так на голові, що лисиною світиш, Божа Мати... [4, с. 55]. У поемі І. Драча «Чорнобильська Мадонна» власну

назву, винесену в заголовок твору, вміщено в контекст вербальних одиниць на позначення історично значущих темпоральних, локативних та епістемічних понять: Хто вона? Зона? Епоха? Доля? Смерть? Так, я вже знаю хто – Чорнобильська Мадонна! [4, с. 53]. У такий спосіб створено аксіологічну й епістемічну модальність. Як маркер асоціату історичного часу Чорнобильська Мадонна символізує драматичну сутність чорнобильської катастрофи.

Діалогічна природа семантики інтертекстонімів виявляється в ході сприйняття логоепістем Юда (Іуда), Іскаріот, Каїн, Марко Проклятий, Понтій Пілат (Пилат), Хома невірний та похідних від них слів. Контекстуально співвідносячись із лексикою емотивного, оцінного змісту, вони окреслюють підсилену негативну характеристику певних сторін національної історії, відповідного відрізка історичного часу (наприклад, епохи репресій) та його суб'єктів. Із допомогою художніх означень увиразнено морально-етичну оцінку останніх. Лексема Юда зазнає прономінації й уживається з малої літери («узагальнено – зрадник») [5, с. 656]. Такі утворення супроводжує модальність презирства, зневаги, носями якої є епітетні характеристики (пор.: звалтовані іуди, Юди, тюхи-матюхи, юда найпродажніший), стимульована з допомогою уявлення про моральну надломленість, боягузтво та ін.: Там, де корчаться звалтовані іуди, мале є місце і моїм братам [24, с. 181]. Вам, хто в снігоморози дохли, мов сонні мухи, зронять солоні сльози Юди, тюхи-матюхи [22, с. 89]. Як ви забули Корсунь і Пиляву, як вам на греця слава Жовтих Вод, то промінійте славу на халяву, і засміється сам Іскаріот [12, с. 32]. Ще один побратим ще нині відсахнеться навіть без срібняків можливо пошкодуєш тоді за біблійним Юдою [9, с. 142]. У поезії І. Калинця онім Юда одночасно позначає й суб'єкт, й об'єкт дії – так формується поняття національної самозради: Сльозо найгіркіша від зради через відступництво і до нової зради себе друга громадо і знову себе передаємо юдо найпродажніший [9, с. 208].

Як зазначають мовознавці, «концептологічна природа власного імені (особливо якщо це ім'я міфологічне, художнє, історичне) дозволяє йому посісти особливе місце й у системі мови (як формального знака, значення якого зумовлено системою відношень зі значенням інших знаків і такого, що поза цією системою не існує), й у системі лінгвокультурології (як ментальної сутності, яка містить енциклопедичне, поняттєве, емотивно-оцінне, естетичне уявлення)» [7, с. 27].

Логоепістему Понтій Пілат (Пилат) актуалізовано на позначення суб'єктів епохи репресій та чорнобильської трагедії: Пилат вмиває руки він слуга народу він спішить чимдуж у творчі спілки [9, с. 200]. А хто це там за ширмою в кутку? Од радіації Пілат вмиває руки... [4, с. 40]. У тексті поеми Ліни Костенко «Берестечко» онім Понтій Пілат розділено на два компоненти: Від брата до брата ходжу – як від Понтія до Пілата [12, с. 12]. При цьому час буття української нації зображено

як перебування в одній точці історії. Поняття, що постають за онімами Христос і Пілат, протиставляються як унікальне й масове явища в характеристичній сучасній поетовій епохи: Христос не знаю може де і є зате в очах рябіє од Пілатів [13, с. 267]. Як бачимо, фрейми легенди про Ісуса Христа та ментальних сценаріїв історичних подій (епоха репресій, чорнобильська трагедія) в частині випадків перетинаються у площині концепту «зрада» [23, с. 18]. У такий спосіб стимульовано появу нових асоціацій, пов'язаних з історичним часом і спрямованих у бік негативної морально-етичної й емотивно-психологічної оцінок, які супроводжує модальність несхвалення.

Аналіз маркерів асоціатив антропоцентрично зорієнтованої темпоральності, презентованої в поетичних текстах, розгортає бачення герметичності мови лінгвокультури, яка «стурбована лише собою» [28, с. 270]. Особливістю поетичного мовомислення є те, що вербальні знаки, які використовуються тут, виявляються зорієнтованими на книжну дійсність: «Світ знаків – це проза, поезія ж знаходиться там, де й живопис, скульптура й музика», адже «поети нічого не називають, бо назва має на увазі неперервну жертву імені названому об'єкту» [21, с. 11]. У поетичній мові «слово – дарувальник присутності, тобто буття, в якому щось виявляється як присутнє» [21, с. 270].

Логоепістема Магдалина (Магдаліна) стилістично перекодовується (накладання змістового обсягу концептів «каяття» та «самозізнання») й використовується в іронічному плані, розглядаючись у світлі уявлень про репресивні методи влади: Як покаянна Магдалина, сам виверни гниле нутро [22, с. 51]. Словообразну версію «праці в часі» асоціативного кола наведеного оніма спостерігаємо в текстах поезій В.Кордуна: І застигла бджола не летить на суцвітті нічне, не сідає бджола Магдалена Марія на тривожне суцвітті полудня – зависає над скалкою скісного неба. Та не дай мені, Боже, так безсонно й безсмертно у дірявих сотах часу пробувати! [11, с. 103]. У вживанні власних назв біблійного змісту Любов Пустовіт зауважує авторську інтенцію на переборювання розриву часу: «в поезії часові пласти власних назв перемішано з позицією ліричного суб'єкта і вони передають його внутрішній світ» [18, с. 52].

Якщо услід за структуралістами розглядати людську культуру як певного роду мову, то зверненість мови на себе формується як зануреність слова в семіосферу культури. У поетичному тексті наявні значення переплітаються, створюючи новий культурний світ. Речення в художньому тексті є тільки ознаками «чогось, що має надійти, структура чого тільки окреслюється їхнім специфічним

змістом» [8, с. 265]. Вони не мають сенсу, коли містять інформацію лише про речі, що існують.

Аналізовані власні назви сприймаються як повторювані показники соціокультурної ситуації, які виявляють загальні закономірності людського буття, презентовані з боку етнокультури як самозамкненого механізму осмислення історичної темпоральності з огляду на антропоцентричний характер художнього тексту. На прикладі маркерів асоціатив історичного часу, які виявляють перебування поетичного тексту в простір етнічно значущих понять, спостерігаємо особливий статус одиниць поетичної мови, яка наділяє усталені образи новим буттям усередині простору культури. Словесні символи актуалізуються в художньому середовищі, підтримуючи його герметичну циклічність. У зв'язку з цим елементи поетичної мови розглядаються в їх культурологічній самоцінності. Темпорально марковані словесно-образні одиниці, не відсилаючи до чітко окресленого денотата, набувають онтологічного статусу всередині площини християнської етнолінгвокультури.

Як бачимо, у зв'язку з реалізацією текстово-дискурсивних категорійних властивостей темпоральності з допомогою власних назв, пов'язаних із міфологією християнства, в поетичному мовомисленні ХХ століття вибудовуються моделі історичного часу, у вираженні переважно різними видами аксіологічної модальності, які супроводжують здебільшого негативні оцінки (модальність тривоги, страху, несхвалення, відрази, уболівання, скорботи й ін.). Мовні знаки християнської етнокультури перетворюються на маркери асоціатив історичної темпоральності в ході енантіосемії та прономінації. Оскільки ж розглянуті мовні знаки етнокультури є носіями художньої інформації про різні часові зрізи, але перебувають у межах одного культурологічного виміру, то вони пов'язуються з темпоральною модальністю, сконденсованою в понятті «завжди».

Текстово-дискурсивна темпоральність поетичних творів, структурована з допомогою мовно-ментального простору християнської культури, спирається на поняття часу духовного порятунку, а також зради, випробувань, драматичного характеру подій, що постають за розглянутими логоепістемами. Повторюваність аналізованих вербально-ментальних одиниць у ході їх розгортання як носіїв інформації про різні відрізки реальності дає підстави для виділення циклічної моделі текстово-дискурсивного художнього часу. Зазначена модель вибудовується завдяки тому, що фрейми «Історичний час» та «Легенда про Ісуса Христа» перетинаються в площині понять, співвіднесених в аспекті аксіологічної та часової модальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. От произведения к тексту / Р. Барт // Избранные работы. Семиотика. Поэтика ; [пер. с фр.]. – М. : Прогресс, 1994. – С.413–423.
2. Бердяев Н. Судьба России / Н. Бердяев // Судьба России. Самопознание. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – С.8–300.

3. Бойчук Б. Третя осінь : [поезії] / Б. Бойчук. – К. : Дніпро, 1991. – 286 с.
4. Драч І. Храм сонця : [поезії]. – К. : Радянський письменник, 1988. – 67 с.
5. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Зеров М. М. Сонети і елегії / М. М. Зеров. – К. : Час, 1990. – 80 с.
7. Иванова Л. П. Реализация категории прецедентности в дискурсе микросоциума / Л. П. Иванова // Актуальні проблеми менталінгвістики : [збірник статей за матеріалами VI наукової конференції]. – Черкаси, 2009. – С. 158–160.
8. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення / В. Ізер // Слово. Знак. Дискурс : [антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.] / За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 261–278.
9. Калинець І. Слово триває : [поезії] / І. Калинець. – Харків : Фоліо, 1997. – 542 с.
10. Клен Ю. Вибране / Ю. Клен. – К. : Дніпро, 1991. – 461 с.
11. Кордун В. Сонцестояння : [поезії] / В. Кордун. – К. : Дніпро, 1992. – 301 с.
12. Костенко Л. Берестечко : [історичний роман] / Л. Костенко. – К. : Український письменник, 1999. – 157 с.
13. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
14. Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів / К. Костів. – К. : Україна, 1995. – 429 с.
15. Костомаров В. Г. Старые мехи и молодое вино : Из наблюдения над русским словоупотреблением XX века / В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова. – СПб. : Златоуст, 2001. – 608 с.
16. Маланюк Є. Поезії / Є. Маланюк. – К. : Український письменник, 1992. – 318 с.
17. Осьмачка Т. Поезії / Т. Осьмачка. – К. : Радянський письменник, 1991. – 252 с.
18. Пустовіт Л. Словник української поезії другої половини ХХ століття : семантико-функціональний аспект : [монографія] / Л. Пустовіт. – К. : УНВЦ «Рідна мова», 2009. – 243 с.
19. Рикер П. Время и рассказ. – Т. 1. Интрига и исторический рассказ. – М. ; СПб. : Университетская книга, 1998. – 313 с.
20. Руденко М. Поезії / М. Руденко. – К. : Дніпро, 1991. – 413 с.
21. Сартр Ж. П. Что такое литература ? / Ж. П. Сартр // Что такое литература ? Слова ; [пер. с фр.]. – Мн. : ООО «Попурри», 1999. – С. 5–261.
22. Світличний І. У мене – тільки слово / І. Світличний. – Харків : Фоліо, 1994. – 431 с.
23. Сологуб Н. М. Біблійні образи в художній творчості Івана Багряного / Н. М. Сологуб. – Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 16–25.
24. Стус В. С. Вікна в позাপростір : [вірші, статті, листи, щоденник, записи] / В. С. Стус. – К. : Веселка, 1992. – 262 с.
25. Тичина П. Сонячні кларнети : [поезії] / П. Тичина. – К. : Дніпро, 1990. – 399 с.
26. Тураєва З. Я. Лингвистика текста (Текст : структура и семантика) : [учебное пособие] / З. Я. Тураева. – М. : Просвещение, 1988. – 127 с.
27. Фішбейн М. Ранній рай : [поезії, аб-сурдокамера, поезії для дітей, проза, есеї, аферизми] / М. Фішбейн. – К. : Факт, 2006. – 520 с.
28. Хайдеггер М. Путь к языку / М. Хайдеггер // Время и бытие : [статьи и выступления ; пер. с нем.]. – М. : Республика, 1993. – С. 272–273.